ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

Art and Interpretation

Araştırma Makalesi Research Article **DOI: 10.47571/sanatyorum.1499466**

Türbet Câm Cuma Camii Yapımı, Bölümleri ve Tanıtımı

Construction of Türbet Câm Friday Mosque, Its Sections and Introduction

Fethi YILDIRIM

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Bu makale Atatürk Üniversitesi BAP Koordinasyonluğu tarafından desteklenen "İran'da Selçuklu İzleri" adlı proje kapsamında İran'a yapılan seyahat neticesinde oluşturulmuştur.

ÖZ

Bu makalede İran'ın Razavi Horasan eyaletinin yönetim merkezinde yer alan Selçuklu dönemi eserlerinden Türbet Cam Cuma camisinin tanıtımı yapılmakta, yapım ve tezyin özellikleri ele alınmaktadır. Türbet Cam (تربت جام / Torbat Jam) İran'ın kuzey doğusunda Razavi Horasan eyaletinde bir şehirdir ve bu eyaletin yönetim merkezidir. Afganistan sınırına 50 km mesafede bulunan şehir yaklaşık 84 bin nüfusa sahiptir. Halkının çoğu sünni olan şehir oldukça şirin, sakin ve huzurlu bir yerdir. Tanıtımı yapılacak olan Cuma Camii de işte bu şehrin belki tek tarihi yapısı olan ve aynı zamanda hâlâ aktif olarak kullanılan bir külliyedir. Bu eser ilk defa Selçuklular döneminde yapılmış daha sonra Safeviler tarafından bazı ilavelerle bu günkü halini almıştır. Halk tarafından sevilen bir şahıs olan Şeyh Ahmed Cam (441/536) ölünce ona yapılan türbenin etrafında cami inşa edilmiştir. Türbe etrafına yapılan bu ilk cami Kirmani cami olarak bilinmektedir. Cami, mimarisi bakımından ayırt edici özelliklere sahiptir. Günümüz İran'ın, dönemine damgasını vuran altı önemli tarihi külliyeden birisidir. Cami tamamen tuğla malzemesi ile yapılmış, yapıda tuğla ve alçı süsleme kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türbet Cam, Şeyh Ahmed Cam, Türbet Cam Cuma Camisi, Razavi Horasan, İran

ABSTRACT

In this article, the introduction and construction and decoration features of the Türbet Cam Cuma mosque, a work of the Seljuk period, which is the administrative center of Iran's Razavi Khorasan province, will be discussed. Turbet Jam (تربت جام / Torbat Jam) is a city in the Razavi Khorasan province in northeastern Iran and is the administrative center of this province. The city, located 50 km from the Afghanistan border, has a population of approximately 84 thousand. The city, where most of the people are Sunni, is a very cute, quiet and peaceful place. The Cuma Mosque, which will be introduced, is perhaps the only historical structure of this city and is also a complex that is still actively used. This work was first made during the Seljuk period, and later took its current form with some additions by the Safavids. When Sheikh Ahmed Cam (440/1-536), a person loved by the public, died, a mosque was built around his tomb. This first mosque built around the tomb is known as Kirmani mosque. The mosque is one of the six important historical complexes of today's Iran, which left its mark on the period with distinctive features in terms of architecture and architectural science. The mosque was built entirely with brick material, so brick and plaster decoration was used in the structure.

Keywords: Torbat Jam, Şeyh Ahmed Jam, Torbat Jam Cuma Mosque, Razavi Khorasan, Iran

Geliş Tarihi/Received:	11.06.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:	30.09.2024
Son Revizyon/Last Revision:	04.06.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	05.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date:	26.08.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Fethi YILDIRIM
E-mail: fethi.y@atauni.edu.tr

Cite this article as: Yıldırım, F. (2025). Torbatjam Friday Mosque construction, departments and introduction. *Art and Interpretation*, *46*, 53-61.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Bu makale, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nin desteklediği "İran'da Selçuklu İzleri" adlı Katılımlı Araştırma Projesi kapsamında İran'a yaptığımız seyahat neticesinde elde edilen verilerle yazılmıştır. 12 günlük yolculuğumuzda 6.000 km karayolu kat ederek birçok Selçuklu eserini inceleme ve fotoğraflama şansımız oldu. Bu eserlerden birisi de burada tanıtımı yapılacak olan Türbet Câm Akik (Atiq) Camii'dir. Türbet Câm (Torbat Jam/تربت جام) İran'ın Razavi Horasan eyaletinde Meşhed'e yakın, aynı zamanda eyaletin (ostan) 25 Şehristan'ından (ilçe) birisidir (Sabrifar, 1384, s. 3; Berkli ve Gültepe, s. 3). Şehristan olarak kendisine bağlı bahş'ların yönetim merkezidir. 84 bin nüfuslu şehir çoğunlukla sünni geleneğe sahip olan insanlardan müteşekkildir. Camii bölgenin en turistik yerlerinden birisidir. Ancak İran'ın Kuzey Doğu sınırlarında Afganistan'a yaklaşık 50 km'de bulunmasından dolayı yurt dışından turizm amaçlı gidenlerin çok fazla uğramadığı bir yerdir. Türbet Cam kuzeyde Meşhed, güneyde Afganistan, doğudan Harirut nehri ve batıdan Türbet Haydariye ve Freeman şehirleriyle sınırdır. Türbet Cam bölgenin merkezi bir şehridir ve 447 köyü bulunmaktadır (Berkbabaei, Başar, s. 7, https://www.eligasht.com/Blog/travelguide, Erişim Tarihi: 01.05.2024).

Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye'de varlığı hakkında daha önce herhangi bir yazı kaleme alınmamış İran'ın Razavi Horasan eyaletinde bulunan ilçe merkezlerinden birisi olan Türbet Câm şehrinde bulunan ve bir Selçuklu

eseri olarak kabul edilen Türbet Câm Cuma camii, mimari özellikleri ve süsleme sanatlarıyla birlikte yapıya sonradan ilave edilen müştemilatı hakkında bilgi verilmektedir. Makalede yer alan bilgiler yürütücüsü olduğum ve Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Koordinatörlüğü tarafından desteklenen "İran'da Selçuklu İzleri: Sanat – Mimari – Kültür (132-334/750-945)" adlı ve 13501 kodlu Katılımlı Araştırma Projesi kapsamında İran'a yapılan 12 günlük seyehat esnasında elde edilen verilerden elde edilmiştir. Ayrıca İran'da konu hakkında yayınlanmış makale ve kitaplar da taranmıştır. Çok az sayıda var olan yayınlar eser hakkında farklı bilgiler içermektedir. Ancak biz İran tarihi eserler kütüğünde kayıtlı bilgileri de esas alarak makaleyi kaleme aldık. Ayrıca makalede yer alan fotoğrafların bir kaç plan hariç tamamı tarafımca çekilmiştir.

Türbet Câm Akik Camii'nin Tarihlendirilmesi

Asıl adı Ahmed İbn Ebu'l-Hasan Câmî Namqî Tarjizî olan ve kısaca Zhandepil olarak bilinen Şeyh Ahmed Câm (Jâm) Arap asıllı olup hicri 5. ve 6. yüzyılların ünlü mutasavvıf, şair ve müzisyenlerindendir. Dedesinin sahabeden Cerir b. Abdullah olduğu söylenmiştir (Netac, 2018, s. 4, Heidarei, s. 4-9). Hicri 440 yılında Tarşiz'in (şimdiki Keşmir) Namak köyünde doğmuş ve 95 yaşındayken Türbet Câm'da ölmüştür. Kendi vasiyetiyle naaşı Maadabad (şehrin eski adı) kapısı yanına defnedilmiştir. Şeyh öldükten sonra bir kısmı hükümdar ve siyasi lider olan müritleri mezarına önce türbe daha sonra bunun etrafına bir takım binalar inşa ettiler (Dadkhah ve Ronji, s. 7; Azap, s. 11; Ergen, s. 12). Şeyh Ahmed Câm Camii yapımı hakkında çok farklı tarihler verilmektedir. İlk yapımından sonra bazı bölümlerin yıkılması ve sonradan üzerine farklı ilaveler yapılmasından dolayı caminin kitabesi maalesef bulunmamaktadır. Ancak caminin adına yapıldığı Şeyh Ahmed Câm'ın mezarında biri eski, diğeri de sonradan konulan iki mezar taşı vardır. Eski olanın üzerinde Allah lafza-i Celâli tekrar edilmektedir (Musevi, 2013, ss. 3-5; Kesik, s. 21; Akgül, s. 14; Duru, s.19). Sonradan yapılan da yapının yapım tarihi hakkında net bir bilgi sunmamaktadır.

Görsel 1.
Şeyh Ahmet Câm'ın türbesi, 2024

Külliye girişine konulan İran Kültür Bakanlığı'na ait tanıtım kitabesinde söz konusu şahsın hicri 441-536 yılları arasında yaşadığı kaydı görülmektedir. Şahsın ölüm tarihi miladi 1158 tarihine denk düşmektedir ki bu tarih bölgede Selçukluların (1040-1308) hüküm sürdüğü döneme ve Sultan Ahmed Sencer'in dönemine denk gelmektedir. Eser İran milli eserler kütüğünde ise 15 Ocak 1310 tarihi ile kayıtlıdır. Yapılan çalışmalarda da Akik/Atik Camii, Selçuklu dönemi eserleri arasında sayılmaktadır. Zira şuan Türbet Câm'ın Belediye Başkanlığı'nın resmi sitesinde de Sultan Sencer'in Şeyhin müridi olup hankâhın yapımında ona yardım ettiği yazılmaktadır (https://torbatjam.ir, Erişim: 15.03.2024).

Şeyh Ahmed Câm Türbet Akik Camii ve Bölümleri

Akik/Atik Cami, Razavi Horasan eyaletinin en eski camilerinden biridir ve cemaati sünni Müslümanlardan oluşmaktadır. Türbet Câm adlı şehrin Saad Abad mahallesinde bulunan Akik Camii, Cuma camisi olduğundan sair zamanlarda ana ibadet alanı kapalıdır. Cami aslında bir külliyeden ibarettir ve içerisinde farklı zamanlarda yapılmış birkaç yapıyı barındırmaktadır. Külliye içerisinde Kirmani Camii, Şeyh Ahmed Türbesi, Beyaz Kubbe ve Akik Camii bulunmaktadır. Bazı bölümleri daha farklı değerlendirilerek bu konseptin on ayrı yapıdan müteşekkil olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Yapının tamamı şehrin içinde yer almakta olup genel olarak H. 9 ile 12. yüzyıllara ait olduğu aktarılmaktadır (Lale, 2016, s. 10; Netac, 2020, s, 4; Barani, 2013, 6). Ancak bu tarihler daha sonra ana yapıya ilave edilen kısımları göstermektedir.

Külliyenin girişinde yer alan kültür bakanlığı tanıtım panosunda eser hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Görsel 2.
Külliyenin Tanıtım Levhasıı, 2024

Tarihi Anıtın Adı: Şeyh Ahmed Câm'ın Mimari Külliyesi,

Ulusal Kayıt Numarası: 174

Tarih: 6 ila 10. yüzyıl

Bu nadide mimari külliye, Selçuklulardan Safevi dönemine tarihlenen İran'ın 6 önemli mimari kompleksinden birisi olan İslam-İran mimarisinin bir yansımasıdır. Buranın anıtları Şeyh Ahmed Câm'ın (H. 441-536) şahsiyetine saygı gösterilmesi amacıyla mezarı etrafına inşa edilmiştir. Mimari ve süsleme unsurlarının yeniden tanınması ve gelişimi konusunda değerli ve oldukça önemli özelliklere sahiptir. Mimari mekânların en önemlisi, Şeyh türbesinin yakınında inşa edilen Kubed evinin sundurması, Kirmani Camii, Yeşil ve Beyaz Kubbe, Atigli (Akik) Camii ve Su Deposudur.

Şeyh Ahmed Câm'ın Mezarı ve Türbesi

Mezar özel bir şekilde tuğla ve sıva ile zeminden yükseltilmiş olup mezarın baş kısmında yakın bölgenin doğal bitkisi olan fıstık ağacı kendiliğinden büyümüştür. Ağaç, ölümsüzlüğün sırrına bir gönderme olarak değerlendirilmektedir. Mezarın başındaki taş, iki parçadan müteşekkil olup "Allah" lafzai Celâlisi tekrarlanmaktadır (Moghadam, 1347, s. 31).

Şeyhin mezarının önünde yer alan hanesinin kümbetine bakıldığında bu kısmın, bitişiğindeki yapılardan daha evvel yapıldığını göstermektedir. Aynı zamanda yapının tek bir yapı olduğu, bitişik tuğlaları ve revaklarıyla birlikte bu yapının duvarlarında kilit bulunmadığı görülmektedir. Sonradan yapılan eklemelerle külliyeye dönüşen kompleks içerisinde ilk inşa edilen kısmın planı ise şu şekildedir (Zarei ve Lale, 4) (Görsel 3).

Görsel 3.
Külliyenin planı

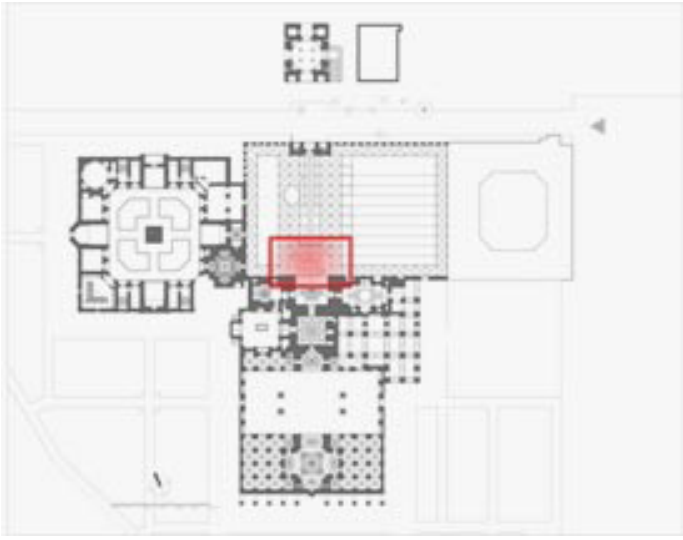

Türbet Câm Camii

Özellikle orta, doğu ve güney İran'da yapı malzemesi olarak neredeyse tamamen tuğla ve kerpiç kullanılmaktadır. Tuğlalar da bölgenin iklim özelliklerine uygun bozkır rengini andıran açık kahve, daha doğrusu çamur rengindedir. Birçok şehirde tamamen çamur ve kerpiçten örülmüş kale, saray ve şehir surları kalıntılarına da rastlanmaktadır (Görsel 4).

Görsel 4.
Külliyenin batı kesiminden görüntü

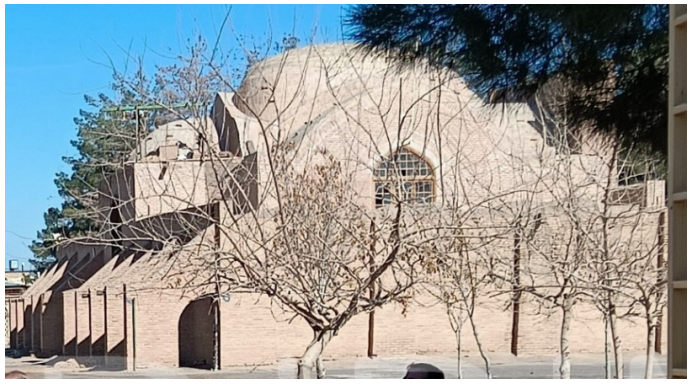

Caminin girişi türbenin uzun revakının iç kısmında yer almaktadır. Giriş eşiğinde revak içerisine giydirilmiş, üzerinde çeşitli dekoratif şekiller ve yazıların hala görülebilir olduğu ve yıllara meydan okuyan eski bir kapı bulunmaktadır. Bu değerli ahşap kapının yanlarında iki büyük çerçeve bulunmaktadır.

Görsel 5.
Külliyenin en eski bölümünün kapısı, 2024

Verilen tarihten anlaşıldığına göre kapı buraya dahasonraki yıllarda yapılıp konulmuştur. Zira 1355 yılına tekabül etmektedir ki bu tarih, türbe ve caminin yapımından daha sonraki yıllara aittir (Görsel 5).

Mezardan sonra girilen ve daha önce şeyhin evi olarak kullanılan sonraları ise Hane veya Kali Ha Camii olarak adlandırılan kubbeli mekân gelir ki tavanı oldukça süslüdür. Kubbenin içyapısı Sultan Sencer'in Merv'deki türbesinin (MS 12. yüzyıl) tasarımıyla benzeşmektedir. Kubbe kompleksin merkezinde bulunmakta olup dört tarafı çevresine eklenen binalarla kapatılmıştır (Zarei ve Haidah, 2015, s. 9; Dadkhah ve Ronji, 2023, ss. 7-9). Bu bölümün planı dört köşe, iki küçük oda, dört sekizgen kemerden oluşmakta olup kubbesi alçı sıva üzerine boyalarla tezyin edilmiştir. Caminin planı ve kubbe süslemesi görsel 6 ve 7'de verilmiştir (Görsel 6 ve 7).

Görsel 7.
Kubbe süslemes, 2024

Görsel 8.
Türbet Câm Cuma caminin ilk yapılan bölümü

Duvar ve kubbe süslemeleri üslup bakımından 8. yüzyıla ait olmakla birlikte kubbenin altında yer alan bir kitabede bu bölümün H. 763 yılında onarıldığı belirtilmektedir. Ana kapının yanlarında yer alan ve sonradan konulan kitabelerde ise bu restorasyonu yapan kişilerin adları yer almaktadır:

"عمل عبدالوهاب استاد السقف هذه بتجديد انب الله غفر له" (Bu çatının yenilenmesi Abdulvehhab tarafından yapıldı, Allah onu affetsin) yazısı bulunmaktadır. Kapının sağ tarafında ise şu ibare yer almaktadır:

"عمل العبد الضعيف سلطانشاه نقاش، غفر الله له"

(Zayıf kul Sultanşah Nakkaş'ın eseri, Allah onu affetsin.)

Yukarıda da belirtildiği gibi Şeyh Ahmed, hocalarından irşat izni alınca, Keşmir bölgesindeki Terşiz Namak köyünden Bezd dağlarını aşıp gelerek Ma'dabad'da (Türbet Câm'ın eski adı) bir hankâh kurmuştur. Kendisi ölümünden sonra buraya defnedilmiştir. Araştırmalara göre mevcut kubbe bu hankâhın üzerine inşa edilmiştir. Veyahut da Şeyh'in yaptırdığı hankâhın aynısı buraya yapılmış olması muhtemeldir. Kubbe binası, ilk kez Sultan Sencer'in soyundan gelen Melik Rükneddin Ebu Bekir Kert (ö. 663/1285) zamanında, hicri 633 yılı şevval ayında inşa edilmiştir. Kubbenin köşelerinde sülüs yazılı turkuaz çinilerin bulunması hicri 7. yüzyılda yapıldığına delil kabul edilmiştir. Ayrıca Gıyaseddin Kert'in başlattığı restorasyon çalışmaları, bu şahsın hicri 728 yılında ölmesi sebebiyle hicri 733 yılında çocukları tarafından tamamlanabilmiştir (Moghadam, 1402, s. 28).

Akik Camii

Atiq Camiinin yapım tarihiyle ilgili birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. İçerisindeki süslemelerden yola çıkarak ve benzerleriyle karşılaştırılıp hicri 8. yüzyıl yapıtı olarak kabul edilmektedir. Bazı görüşlerde ise caminin yapım tarihi hicri 720 yılı olarak verilmektedir. Muhtemelen eserin yapımına Selçukluların son dönemlerinde başlanmış ve söz konusu tarihte bitirilmiştir. Zaten Atiq caminin yapıldığı yer, Selçuklu eserine bitişik ve onun bir parçası şeklinde inşa edilmiş olup onunla geçiş bağlantıları kurulmuştur. Bu sebepten dolayı bu çalışmada külliyenin bu kısmını oluşturan eser, Selçuklu yapıtı olarak değerlendirilmiştir.

Bu caminin yan tarafında eski bir yapının kalıntıları bulunmaktadır. Bu bina, muhtemelen Şeyh Câm'ın türbesinin yanına Ahmed Sencer'in yaptırdığı camidir. Nitekim Abdülhamid Mollavi de kalıntıların bu ihtimali doğruladığını kaydetmektedir. Mollavi, bazı araştırmacıların bu yapıyı, Şeyh Ahmed Câm'ın oğullarından Şeyhülislam hoca Rıza'd-Dîn Ahmed'e atfettiklerini belirtir (Tabasi vd. s. 85).

Bahsi geçen kubbenin güneydoğu tarafında bulunan Mezar-ı Câm, Atik Camii olarak bilinen bölüme bir geçişle birleşmektedir. Bu caminin, Selçuklu dönemi Ulu Camii olduğu anlaşılmaktadır. 484 m^2 alana sahip olan caminin genel yapı malzemesi tuğla/kerpiçtir ve alçı sıva süslemelerden müteşekkildir (Görsel 8).

Bu cami Şebistan[1] tarzında inşa edilmiş kubbeli ve kapsamlı bir yapıdır. Türbet Câm Akik Camii 50,25 x 19 metre boyutlarında Günbad Hane binasının güneybatı tarafında yer almaktadır. Caminin mimari yapısı orta revakları yan revaklardan daha geniş olan 5 revaklı kubbeli bir nef şeklinde inşa olunmuştur. Binanın ortasında dört sütun üzerinde bir kubbe varken daha sonraları yıkılmıştır (Görsel 9).

Görsel 8.
Tuğla ve alçı süslemeleri, 2024

Görsel 9.
Yıkılan kubbe kısmı, 2024

Her iki revak boyunca iki katlı odalar bulunmakta olup revakların tavanı ise tonozlarla örtülmüştür. Akik Camii'nin revakı kubbenin 30 m önünde yer almış olup 8 parçalı bir kemer ve yarı kubbeli bir çatı ile örtülmüştür (Görsel 10). Caminin iki yanına sonradan Kirmani Camii ve Beyaz Günbad Sefîd Camii ilave edilerek bunlara iki revak içerisinden geçişle bağlanmıştır (Görsel 12).

Yapının revakları İran mimari kültüründe "Khanche Posh" denilen tarzda örtülmüştür. Bu örtü tarzı, revakların üzerinin bir kemer ve bu kemerin de iki kısa kemerle birleştirilmesi ve üzerinin küçük bir kubbe ile örtülmesidir (Sâbır ve Şâhinî, 1991, s. 2-5) (Görsel 11).

1 Şabestan yapı tarzına ülkemizde Arap yapı tarzı da denilmektedir. Bu yapı şekli etrafı bol sütunlarla, üzeri kubbe veya tonozlarla kapalı ortada avlu olacak şekilde yapılan binalardır.

Görsel 10.
Pencereler üzerindeki yarı kubbeli örtüler, 2024

Görsel 11.
Yarım kubbe kısımları, 2024

Caminin tamamı tuğla sütun, revak ve örtüden oluşmaktadır. Revakların çift kemerleri caminin dört bir yanını çevreliyor. Bu nefleri oluşturan sütunlar ve alt katın revakları düz ve sağlam tuğla örmelerle oluşmuştur. Bazı kısımlarında dekoratif örgü ve süsleme vardır, bazı kısımları ise düz duvar şeklindendir. Ancak üst katlarda revaklar ve örtü kısımları, tuğlalarla harika dekoratif ve geometrik şekillerle süslenmiştir (Görsel 12 ve 14). Diğer yandan binanın yükünün geniş alana yayılması için sütunların zemine yakın kısmı, üst taraflardan daha geniş yapılmıştır.

Görsel 12
Pencere tavanları tuğla dekoratif şekilleri, 2024

Çatı yapımı her iki taraftan olmak üzere, mihrap uzunluğu boyunca doğu ve batı revaklarıyla ikiye ayrılan kare ve dikdörtgen şekildedir. Alan bu revakların orta kesiminde güney-kuzey revaklarıyla birleşir ve ikisinin kesişme noktasında bir kubbe bulunur (Görsel 13). Kubbe tuğlalarla dekoratif bir şekilde örülmüştür. Revakların iç kemerleri ise caminin dört tarafının boş alanlarını çevrelemektedir. Batı yönünde ise üst katlardan diğer bölümlere geçişi mümkün kılmak için kapalı açık alanlar bırakılmıştır (Görsel 12). Yine bu bölümün çatısı da diğer türbe bölümünün çatısı gibi "Khanche Posh" tarzıyla örtülüdür. Bu tarz örtü küçük kemer ve küçük kubbelerden müteşekkildir.

12. görselde de görüldüğü üzere üst katların revakları gerek farklı gerekse aynı renkteki tuğlalarla dekoratif şekiller verilerek işlenmiştir.

Görsel 13.
Sonradan ilave kısımlara geçişi sağlayan kısımlar, 2024

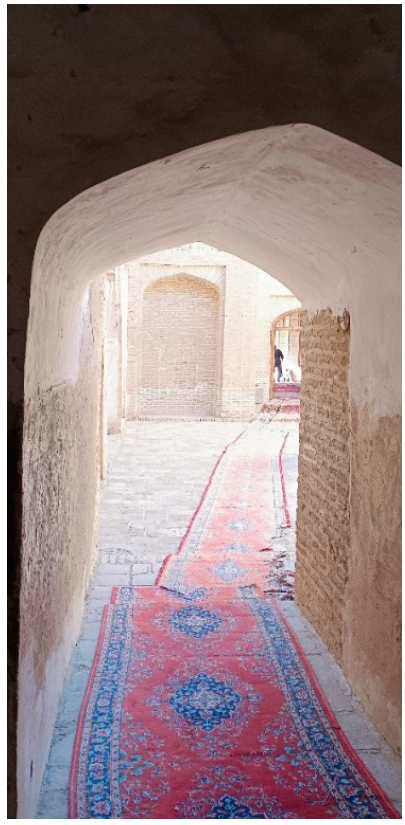

Cami Süslemeleri

Türbet Câm Camii ve Atiq Camii süslemeleri tuğla örgüsüyle, alçı üzerine işleme ve boya ile tezyin şeklindedir. İkinci kat revaklar ve bu revakları birleştiren kubbeler, aslında yarım kubbe şeklinde hafif çıkıntılardan ibarettir. Bazıları kiremit ve daha açık krem rengindeki tuğlalarla şekil verilerek örülmüş, bazıları da aynı renk tuğlalarla çeşitli geometrik şekiller verilerek süslenmiştir (Görsel 15, 16, 17).

Birinci katla ikinci katın ortasında, iç mekânın mihrab kısmının üç tarafını çevreler şekilde alçı sıva üzerine yine alçı kabartma şeklinde Fetih Suresi'nin ilk 5 ayeti yazılmıştır. Fakat bir kısmı dökülmüş ve yok olmuştur. Sütunların bazılarının cepheleri alçı sıva ile kapatılmış ve üzeri çeşitli işleme yoluyla tezyin edilmiştir. Bu süslemelerde hem geometrik şekiller yapılmış hem de özellikle sütunların köşeleri çeşitli bitki motifleriyle süslenmiştir. Yine revakların köşe kısımlarına alçıdan oymalarla harika süslemeler yapılmıştır. Bu bölümlerde alttaki geometrik şekillerin üzerine küçük yapraklar konularak güzel bir görünüm sağlamıştır (Görsel.19, 20). Sütunların köşelerinde ise oval bölgeler oluşturularak oyma yöntemiyle kûfi yazılarla süslenmiştir

Görsel 14.
Sütun tuğla süslemeleri, 2024

Şekil 15.
Revaklar, 2024

Görsel 16.
Tuğlalarla oluşturulmuş çeşitli geometrik şekiller

Görsel 17.
Tuğlalarla oluşturulmuş çeşitli geometrik şekiller

Görsel 18.
Sütun Dekoratif tuğla süslemeleri, 2024

Görsel 19.
Alçı kabartma yazı, 2024

Görsel 20.
Alçı kabartma ile süslemeler, 2024

Sonuç

İran'ın Razavi Horasan eyaletinde bulunan Türbet Câm şehrinin kurulmasına da vesile olan Keşmir bölgesinden gelen Şeyh Ahmed Câm'ın mezarı çevresine yapılmış ve farklı zamanlarda ilavelerle meydan gelmiş büyük bir külliye vardır. Bazı rivayetlerde Şeyhin ölümünden sonra onun müritleri tarafından buraya önce türbe sonra etrafına cami yapıldığı söylenmektedir. Bazı çalışmalarda ise bu türbenin yakınına Sultan Sencer tarafından bir cami yapıldığı daha sonraki tadilat süreçlerinde bu caminin kalıntıları üzerine ve çevresine yeni eklemelerin yapıldığı belirtilmektedir. Özelikle bazı araştırmalarda bu yapılarda Selçuklu izinin olmadığı iddia edilse de hicri 536 (miladi 1158) yılında vefat eden Şeyhin ölümünden iki yüz yıl geçtikten sonra mezarı yanı başına türbenin ve caminin yapılması günün şartları göz önünde bulundurulduğunda oldukça zor gözükmektedir. Yukarıda da söylendiği gibi Selçuklu Sultanı Sencer Şeyh'in müridleri arasına girmiş hankâhın yapımına yardım etmiş ve daha sonra sık sık ziyarete gelmiştir.

Yapıt üzerinde çok farklı zamanlarda farklı eklemeler yapılmıştır. Öyle ki bazı sınıflandırmalarda on ayrı bölümden oluştuğu belirtilmektedir. Selçuklular, İlhanlılar, Gurlular, Özbekler, Babürler, Moğollar ve Safeviler döneminde burada çeşitli onarımlar, tezyinler ve eklemeler söz konusu olmuştur. Âlim, mutasavvıf ve şair kişiliye sahip olan Şeyh Ahmed Câm bölgenin oldukça sevilip hürmet gösterilen insanı olması sebebiyle şehrin istilaya uğradığı dönemlerde de genel türbe ve müştemilatına dokunulmamıştır. Söz gelimi Özbekler ve Gurlular şehri talan etmiş ancak türbeye dokunmamışlarıdır.

Türbet Câm Camii ziyaretimiz Cuma gününe denk geldiğinden yapıtın bütün bölümlerini gezme şansımız oldu. Sünni olan cami cemaatinden konuştuğumuz yaşlı bir zat devletten çok fazla yardım alamadıklarını ve camiyi kendi imkânları ile restore ettirmeye çalıştıklarını söyledi. Restore edilen bölümlerinin bir kısmının yapıtın orijinali ile çok uyuşmadığı gözlemlenmiştir. Bazı bölümlerinin ise yıkık dökük durduğu görülmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemişlerdir.
Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Akgül, Y. (1999). Hoca ahmed yesevi'nin hazar ötesi türklerine tesiri ve bu çerçevede bazı tespitler. *Bilig*, 8/kış, 47-63.

Azâd, M., Fermânî, Ş., Esedî, B.B. (2024). Tahlîlü silsileh muratıb harekti der majmua aramgâh ahmad jâm türbet jâm khorasan razavi, *Mudâliâti Mian Rashtehaye Mimâri Îrân*, 2/3, 107-125.

Azap, E. Y. (2023). Osmanlı döneminde açılan iran okulları ve iranlıların eğitimi, *Belleten*, 87/310, 985-1019.

Barani, M. R. (2013). Yüzyılın oryantalistlerinin seyahatnamelerinde büyük horasan'ın islam mimarisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2/3, 105-135.

Berkbabaei, B.,& Başar, U. (2020). Muharrem ritüellerinde islam öncesi inanç izleri, *Milli Folklor Dergisi*, 16/125, 110-121.

Berkli, Y., & Gültepe, G. (2016). Sanat metafor ve dönüşümü, *Atatürk Üniversitesi, GSF Sanat Dergisi*, 30, 44-51.

Heidari, P. (2024). İran camilerinin tarihi süreç içerisinde değişen plan tipolojisi, *Atatürk Üniversitesi, PLANARCH*, 8/1, 137-152.

Duru, N. F. (2003). Şiraz'dan hindistan'a örfî'nin sergüzeşti ve klasik türk şiirinde örfî-i şirazî, *Bilig*, 8/yaz, 117-145.

Ergen, N. G. (1999). Siyasetnamelerimizde çizilen "devlet adamı" portlerinin genel özellikleri. *Bilig*, 8/Kış, 27-45.

Kesik, M. (2018). Büyük Selçujlu devleti ve Türk tarihinin önemli devlet adamlarından Nizamü'l-Mülk1, *USAD*, Bahar, 53-81.

Feridun, G. (1996) *Nîşâbûr şehri firûzeh*, Meşhed: İnşârâtü Havrân, 3. Basım.

Gaznevi, H. S. M. (2010). *Makâmât-ı cendebîl*. (Tsh. Haştem Mueyyed). Tahran: İntişârâtü İlmî ve Ferahnegi.

Gölmbek, L. (1364/1986). Torbat şeyh jam tarihi kompleksinin yapım dönemleri. *Sanat Dergisi*, 10/11, 16-57.

Khodadoost, J. (2020). Nevîsendegân makale bâzişnâsî nakş mecmûa mezâr şeyh ahmed jâmî der şekl giri hüviyet ferahnegi şehr torbat jâm. *Hemayiş Beyne'l-Milel Hazara Şeyh Jâm*.

Musavi, S. Hudadost, R. C. Aliyari, Ş. (2011). Sebki maqberi sâzi metsûfe der şarqi horasan: bahrez, türbet câm, taibad ve herat. *Horasan Bezerg*, 3/9.

Netâc, V. H., & Sanatî Z. (2018). Bâz şinâsî bâğ îrânî der mecmûa şeyh ahmed câm. *Mecelle Manzar*, 11/46, 6-13.

Sabarifar, R. (2023). Nakş şeyh ahmed jâm der şekl kiri tevsea ve hüviyet yâbî şehr torbat jâm, hamedan: *Hemâyiş Beyne'l-Milel HezârehŞeyh Jâm*.

Sabır, Ş., & Şâhinî, İ. (2024, February 4). Şenâhât mecmûa şeyh ahmed jâm. http://kasm91.blogfa.com/post/19 adresinden alınmıştır.

Sabir, M. (1402). Mimari tasarımda hesaplamalı geometri ve dijital üretimin sinerjisini keşfetmek. *İran Mimarisinin Disiplinler Arası Çalışmaları Dergisi*, 3(6), 67-91.

Tabasî, M. R. (1400). Mescidi Cuma ve Mecmûa. Mektebetü'ş-Şî'ıyye.

Wilbur, D., & Golbeck, L. (1996) *Mi'mâri timurî der iran ve turan*. (Farsçaya çev. Kerametullah Efser ve Muhammed Yusuf Kayani). Sazman Miras Ferahneki Keşver.

Zâreî, A., & Hadi L. (2016). Berersî nakşî ve ehemmiyet mecmûa âramgâhî şeyh ahmed câmî der revend tahavvülâti şehr sâzî şehr târîhî türbet câm. *İran Arkeoloji Araştırmaları Dergisi*, (6)10, 173-192.

Görsel Kaynakça

Görsel 1:

Şeyh Ahmed Câm'ın mezarı (görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 2:

Kompleksin önündeki Kültür Bakanlığına ait eser hakkındaki bilgilendirme kitabesi. (Görsel, 15 Şubat 2024 tarihinde makale yazarı tarafından çekilmiştir)

Görsel 3:

Türbenin kompleks içerisindeki planı (Görsel Sâbır ve Şâhînî'ye aittir).

Görsel 4:

Caminin dıştan görünümü (Görsel, makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 5:

Caminin girişindeki kapı (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 6:

Hane (Kali Ha Camii) planı (Görsel Sâbır ve Şâhînî'ye aittir).

Görsel 7:

Hane olarak adlandırılan Kali Ha Caminin kubbesinin iç süslemesi (Görsel Sâbır ve Şâhînî'ye aittir).

Görsel 8:

Külliye içerinde Atiq Camii planı (Görsel Sâbır ve Şâhînî'ye aittir).

Görsel 9:

Yıkılan kubbe mahalli saclarla geçici olarak kapatılmıştır (Görsel makale yazarı tarafından çekilmiştir).

Görsel 10:

Kemer ve revaklar (görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir)

Görsel 11:

Revakların üzerinin örtü şekilleri (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir)

Görsel 12:

Bağlantı geçitlerinden birisi (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 13:

Caminin çatı kısmının örtü şekli (görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 14:

Alt katın tuğlalarla düz örülmüş sütunlar (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 15:

Kubbenin tuğlalarla işlenmesi (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 16:

Farklı bir örgü (görsel makale yazarı tarafından çekilmiştir).

Görsel 17:

Farklı bir örgü (görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 18:

Yazının başlangıç kısmı (Görsel makalenin yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 19:

Sütun cephesinin süslenmesi (Görsel makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Görsel 20:

Kûfi yazıyla süslenmiş sütun kenarları ve revakların köşeleri (Görseller makale yazarı tarafından 15 Şubat 2024 tarihinde çekilmiştir).

Structured Abstract

Turbet Jam (تربت جام / Turbat Jam) is a city located in Razavi Khorasan Province, northeastern Iran, and serves as the administrative center of this province. Located approximately 50 km from the Afghan border, the city has a population of approximately 84,000 according to the latest data and is inhabited mainly by people of the Sunni tradition.

The Friday Mosque discussed in the article is perhaps the only historical structure in this city that is still actively used as a complex. This structure was first built during the Seljuk period and later transformed into its current form by the Safavids. The mosque was built around the tomb of a beloved figure named Sheikh Ahmed Jam (originally known as Ahmad ibn Abu al-Hasan Jami Namqi Tarjizi, known simply as Zhandepil, Sheikh Ahmed Jam (Mosque) was a famous Sufi, poet and musician who lived in the 5th and 6th centuries). After the death of Sheikh Ahmed Jam, a mosque was built around his tomb. The first mosque built around the tomb is known as the Kermani Mosque. The mosque is one of the six important historical complexes in present-day Iran and is distinguished by its architectural features, mainly built of brick and decorated with brick and stucco decorations. There are various accounts of the construction of the Sheikh Ahmed Jam Mosque. Some parts of the mosque were demolished after its initial construction and later additions were made, so unfortunately the mosque's inscription has not been found. However, there are two tombstones in Sheikh Ahmed Jam's tomb, one old and the other added later. The name of Allah is repeated on the old one. Unfortunately, the added stone does not provide clear information about the date of construction of the building. A plaque belonging to the Ministry of Culture placed at the entrance of the complex indicates that the individual lived between 441-536. The individual's date of death corresponds to 1158 AD, when the Seljuks (1040-1308) ruled the region, especially during the reign of Sultan Ahmed Sanjar. The structure is also registered on the Iranian National Heritage List with the date of 15 January 1310. Studies also classify the Akik/Atik Mosque as a monument from the Seljuk period.

The complex, located in the Saad Abad district of Turbet Jam, includes several structures built at different times. The complex includes the Kermani Mosque, the Tomb of Sheikh Ahmed, the White Dome and the Atiq Mosque. Some argue that this complex consists of ten separate structures, looking at certain parts differently.

After the tomb, there is a domed room with a highly decorated ceiling, formerly used as the Sheikh's house, later called the Hane or Kali Ha Mosque. The interior of the dome is similar to the design of the tomb of Sultan Sanjar in Merv (12th century AD). The dome is located in the center of the complex, surrounded by buildings on four sides. The plan of this section, as mentioned above, consists of four corners, two small rooms and four octagonal arches with a dome decorated with colors on plaster over brick. The entrance to the mosque is located inside the long portico of the tomb. Although the wall and dome decorations are stylistically from the 8th century, a plaque under the dome indicates that this section was restored in 763. The names of those who carried out this restoration are written on plaques placed next to the main entrance.

Another part of the complex is the Atiq Mosque (Old Mosque). There are different opinions about the date of construction of the Atiq Mosque. Based on its decorations, it is thought to be a work of the 8th century AH. Some suggest that the construction was probably started in the late Seljuk period and completed in 720 AH. The site where the Atiq Mosque was built is a continuation of the Seljuk structure and has transitional connections to it. Next to this mosque are the ruins of an older structure, probably built by Sultan Sanjar next to the tomb of Sheikh Cem. Abdulhamid Molavi confirms that these remains support this possibility. Some researchers attribute this structure to Sheikh Ahmed Cem's son, Sheikh ul-Islam Hoca Riza al-Din Ahmed.

The entire mosque is built with brick columns, arcades and roofs. Double arches, formed with plain and solid masonry for the columns and lower arcades, surround the mosque on four sides; some of them have decorative patterns while others are plain walls. However, the upper floors, arcades and roof are decorated with various decorative and geometric shapes using b. The roof is divided into two sections along the length of the mihrab and separates square and rectangular areas along the east and west arcades. These areas are connected by the south-north arcades, where a dome is located at the intersection of the two.